№ 7 дәріс. Түркі тілдерінің классификациясы теориясы

Негізгі идея: Түркі тілдерін топтастырудың лингвистикалық (фонетикалық, морфологиялық, лексикалық) және географиялық-этнографиялық принциптері, классификациялау модельдері мен негізгі тілдік топтардың өзіндік белгілері.

Басты тезистер:

- **Классификация модельдері (В.В. Радлов, А.Н. Самойлович, Н.А. Баскаков):**
  - **В.В. Радлов ұсынған классификация:**
    - Түркі тілдерін ғылыми жүйелеудің алғашқы әрекеті (географиялық-генетикалық принципке негізделген).
    - Түркі тілдерін 4 негізгі топқа бөлді: *Шығыс топ* (алтай, хакас, тыва, шор), *Батыс топ* (қазақ, татар, башқұрт, қырғыз, ноғай), *Оңтүстік топ* (түрік, әзербайжан, түркімен), *Солтүстік топ* (якут/саха тілі).
  - **А.Н. Самойлович ұсынған классификация:**
    - Лингвистикалық (фонетикалық) белгілерді негіз етіп алған (негізгі изоглоссалар: *d/z/y* және *r/z* фонемалық сәйкестіктері, мысалы: *adaq/azaq/ayaq*).
    - Түркі тілдерін 6 топқа жіктеді: *р-тобы* (бұлғар/чуваш), *d-тобы* (урянхай/тыва), *z-тобы* (хакас), *у-тобы* (солтүстік-батыс/қыпшақ), *tag-тобы* (шағатай/қарлұқ), *tağliq-тобы* (оңтүстік-батыс/оғыз).
  - **Н.А. Баскаков ұсынған классификация:**
    - Түркітанудағы ең жан-жақты, тарихи-лингвистикалық және этногенездік генеалогиялық модель.
    - Түркі тілдерін екі үлкен бұтаққа бөледі:

1. **Батыс ғын (хунн) бұтағы:** *Бұлғар тобы* (чуваш), *Гүл/Қыпшақ тобы* (қазақ, татар, башқұрт, ноғай, қарақалпақ, қырғыз, кумык), *Оғыз тобы* (түрік, әзербайжан, түркімен, гагауз), *Қарлұқ тобы* (өзбек, ұйғыр).
2. **Шығыс ғын (хунн) бұтағы:** *Ұйғыр-оғұз тобы* (тува, хакас, шор), *Якут тобы* (саха), *Алтай тобы*.

- **Негізгі тілдік топтардың фонетикалық және морфологиялық ерекшеліктері**
  - **Бұлғар тобы (Чуваш тілі):**
    - *Фонетикалық сипаты:* «R-ацизм» (басқа түркі тілдеріндегі **з** дыбысының орнына р қолданылуы: *kiz → kĕr*) және «L-ацизм» (ш орнына л: *tăş → tul*). Түркі тілдері ішіндегі ең архаикалық әрі ошақталған ерекше топ.
  - **Қыпшақ (Солтүстік-батыс) тобы:**
    - *Фонетикалық сипаты: d* дыбысының **у**-ға ауысуы (*ayaq*); сөз басындағы **ж/й** сәйкестігі (*жол / yol*); **ғ/г** дыбыстарының соңында түсіп қалуы немесе сонорға айналуы (*tağ → tau/taw*).
    - *Морфологиялық сипаты:* Көсемшенің *-ғалы/-гелі* және есімшенің *-ған/-ген* формаларының басымдылығы.
  - **Оғыз (Оңтүстік-батыс) тобы:**
    - *Фонетикалық сипаты:* Сөз басындағы ұяң дауыссыздардың сақталуы немесе қатаңдардың ұяңдауы (*k → g*: *göz*, *t → d*: *dağ*); *d* дыбысының **у**-ға ауысуы (*ayak*).
    - *Морфологиялық сипаты:* Осы шақ есімшесінің *-an/-en* және келер шақтың *-acak/-ecek* формаларының қолданылуы.
  - **Қарлұқ (Оңтүстік-шығыс) тобы:**
    - *Фонетикалық сипаты:* Топтық сингармонизмнің (ерінндік редукция) әлсіреуі немесе жоғалуы (өзбек тіліндегі иран тілдерінің ықпалымен аканье/оканье үдерісі); сөз соңындағы **ғ/г** дыбыстарының сақталуы (*tağ/toğ*).
    - *Морфологиялық сипаты:* Табыс септігінің *-ни/-ди* түрінде таңбалануы және осы шақтың *-яптu/-ятған* формалары.

- **Сібір (Шығыс) тобы:**
  - *Фонетикалық сипаты:* Архаикалық *d* дыбысының сақталуы (*adaq*) немесе **z**-ға өтуі (*azaq*); сөз басы дауыссыздарының регрессивті ассимиляцияға ұшырауы.